

УДК 911.53

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2413-7391/2020-12-3>

Міщенко О.В.,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри фізичної географії
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
lenamischenko_lutsk@ukr.net
ORCID: 0000-0002-6801-7197

ЕВОЛЮЦІЯ САКРАЛЬНОГО ЛАНДШАФТУ

Розглянуто еволюційні процеси сакральних ландшафтів, що віддзеркалюються у концепції глобального еволюціонізму, яка поєднує у єдине ціле ідеї системного й еволюційного підходів. Подане дослідження дає змогу констатувати, що всі сакральні ландшафтні системи динамічні в часі та просторі, а їхня мінливість відбувається за певними залежностями, водночас їх цілісність забезпечується інваріантним характером сакральної якості. Серед методів дослідження використовувались такі: структурно-логічного узагальнення та системного аналізу, історико-географічний, картографічний.

Провідними чинниками еволюції сакрального ландшафту є час, а також функціональне призначення територіальної системи, що визначає інформаційне наповнення на кожному відтинку її розвитку.

Виникнення, формування та зникнення сакральних ландшафтів відбувається у часі та просторі. Ці процеси можна характеризувати етапами, які датуються в абсолютних вимірах часу, зокрема: виникнення ландшафту та формування етнооснови, створення та сакралізація культових об'єктів, функціонування сакрального ландшафту, зникнення сакрального ландшафту, або його сакрально-ціннісних функцій.

Особлива увага у статті надається такому етапу еволюції сакрального ландшафту, як зникнення, оскільки ця проблема у ландшафтознавстві є недостатньо дослідженою. Гуманістичні ландшафти, до когорт яких автор відносить сакральні, можуть зникати із зміною їх значення та «ваги» у «культурному середовищі». Відповідно до принципу безперервності еволюції ландшафтних систем сучасні сакральні ландшафти – це не кінцевий етап їх еволюції, а лише проміжний.

Порівняння сакральної топографії міста у ХХ ст. із сучасною дає можливість зберегти його історико-культурну спадщину. У статті проведено ретроспективний аналіз функціонування храмів та кладовищ у м. Луцьку станом на 1937 р. У результаті дослідження з'ясовано, що із 16-ти культових об'єктів, які функціонували у 1937 р. й нанесені на план м. Луцька – 9 об'єктів втратили своє сакральне значення, зокрема – 5 кладовищ та 4 храмів. Зниклі сакральні ландшафти, у структурі яких фіксувались культові об'єкти, сьогодні виконують інше функціональне призначення.

Ключові слова: еволюція, сакральний ландшафт, зниклі сакральні об'єкти м. Луцька.

Mishchenko O.V. THE EVOLUTION OF SACRED LANDSCAPE

This article examines the evolutionary processes of sacred landscapes. The basis for the investigation of such processes is the concept of global evolution. It combines the ideas of systemic and evolutionary approaches. The results of the research prove that all sacred landscape systems are dynamic in time and space, and their variability is determined by certain factors, while their integrity is ensured by the invariant nature of sacrality. The following research methods were used: structural and logical generalization, system analysis, historical and geographical method, cartographic method.

The key factors in the evolution of sacred landscape are time, and area functions, which determine the information content at each stage of its development.

The emergence, formation, and disappearance of sacred landscapes take place in time and space. These processes can be divided into stages and defined within certain time periods. This is especially true when we talk about the emergence of a landscape, the formation of ethnic bases, the creation and sacralization of religious objects, the functioning of sacred landscape, and the disappearance of sacred landscape, or losing its sacred functions.

Special attention in the article is paid to disappearance of sacred landscapes, since only a few scholars had addressed this topic before. The humanistic landscapes, including sacred landscapes, may disappear as a result of changing their function and importance within a culture. According to the principle of landscape systems evolution continuity, modern sacred landscapes are in the intermediate stage of their evolution.

The comparison of the sacred topography of the city in the twentieth century with modernity makes possible to preserve city historical and cultural heritage. In the article, the functioning of temples and cemeteries in Lutsk as of 1937 was analyzed. The study shows that there were 16 sacred sites on the city map, and 9 of them have lost their sacred function, including 5 cemeteries and 4 temples. The disappeared sacral landscapes in the structure of which were recorded cult objects today perform another functions.

Key words: evolution, sacred landscape, lost sacred sites in Lutsk.

Постановка проблеми. Еволюційні процеси є відображенням безперервного розвитку територіальних систем, зокрема і сакральних. Актуальність поданих напрацювань виявляється у тому, що конструктивно-географічне дослідження еволюції сакрального ландшафту демонструє еволюцію людського суспільства, яка суттєво корегується впливом фізико-географічних та суспільно-географічних чинників. Нині еволюцію можна розглядати з двох позицій: як кінцевий результат, де аналізуються незворотні, спрямовані закономірні зміни та їх наслідки, а також як процес перетворення кількісних змін на якісні, що зумовлює появу нового і зникнення старого. Вивчення особливостей виникнення, формування і зникнення сакральних ландшафтів зумовили вибір теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сакральний ландшафт є міждисциплінарним поняттям й вивчається у рамках географії, філософії, антропології, культурології та інших наук. Серед географів вагомими є праці К. Парка (1994), який досліджував сакральний ландшафт у контексті вивчення релігійних систем, В. Воловика (2013), де подається історія формування сакрального ландшафту, його дефініція та класифікація. О. Міщенко (2018 а, б; 2019) визначено зміст поняття сакральний ландшафт, розроблено класифікацію, обґрунтовано організаційну структуру, однак залишаються нерозв'язаними питання щодо виокремлення чинників, а також етапів еволюції (розвитку) сакрального ландшафту. Актуальність та невідкладність вирішення цих проблем на теоретичному, методичному та прикладному рівні зумовили вибір теми роботи.

Постановка мети та завдання. Мета статті – дослідити основні етапи еволюції

сакрального ландшафту. Для досягнення мети було поставлено такі завдання:

- визначити чинники еволюції сакрального ландшафту;
- дослідити етапи та відповідні стани еволюції сакрального ландшафту;
- визначити сучасний стан сакральних об'єктів м. Луцька, які відображені на плані 1937 р.

Методи дослідження. Методологія поданого дослідження визначається системним підходом, який дає змогу констатувати, що всі сакральні ландшафтні системи динамічні в часі та просторі, їхня мінливість відбувається за певними залежностями, водночас їх цілісність забезпечується інваріантним характером сакральної якості. Крім того, в статті проілюстровано дієвість закону взаємного переходу кількісних змін у якісні, що відображається у поступовій втраті тим чи іншим об'єктом свого сакрального значення. Серед методів використовувались: структурно-логічного узагальнення та системного аналізу, історико-географічний, картографічний.

Виклад основного матеріалу. Сакральний ландшафт – це природна, природно-антропогенна чи антропогенна система, сформована в результаті взаємодії природи та людини, пов'язана із певними життєвими символами, міфами, вагомими подіями, релігійними почуттями та має надзвичайно ціннісне значення для людини або групи людей та потребує особливого вшанування та охорони (Міщенко, 2018 а).

Еволюція – це неминучий процес зміни властивостей та функцій територіальної системи із плином часу. Провідними чинниками еволюції сакрального ландшафту є час, а також функціональне призначення територіальної системи, що визначає інформаційне

наповнення на кожному відтинку її розвитку. Сакральний ландшафт, як і будь-яка територіальна система, зазнає змін у часі. Як вказує Ю. Криворучко (2018), часовий чинник проявляє статичність та динамічність, постійність та періодичність функціонування сакральних об'єктів. Він визначається у історико-географічному аналізі еволюції системи сакральних об'єктів. Наприклад, для м. Луцька можна виокремити низку найважливіших періодів: княжа доба, пізні середньовіччя, промисловий, радянський, незалежності. У кожному із цих періодів можна прослідкувати динаміку формування системи сакральних об'єктів, більшою мірою храмових та тафальних, їх вплив на функціональну структуру міста.

Функціональне призначення та інформаційне наповнення є взаємопов'язаними чинниками, які задають вектор розвитку природних, природно-антропогенних, антро-

погенних ландшафтів і перетворення їх на сакральні.

Виникнення, формування та зникнення сакральних ландшафтів відбувається у часі та просторі. Ці процеси можна характеризувати за етапами, які датуються в абсолютних вимірах часу, зокрема: виникнення ландшафту та формування етнооснови, створення та сакралізація культових об'єктів, функціонування сакрального ландшафту, зникнення сакрального ландшафту або його сакрально-ціннісних функцій.

Як бачимо з рис. 1, ландшафт має сакральні властивості протягом двох етапів свого розвитку, зокрема: створення та сакралізація культових об'єктів та функціонування сакрального ландшафту. Серед чинників формування та функціонування досліджуваної сакральної територіальної системи можна виділити як природні (лікувальні властивості води

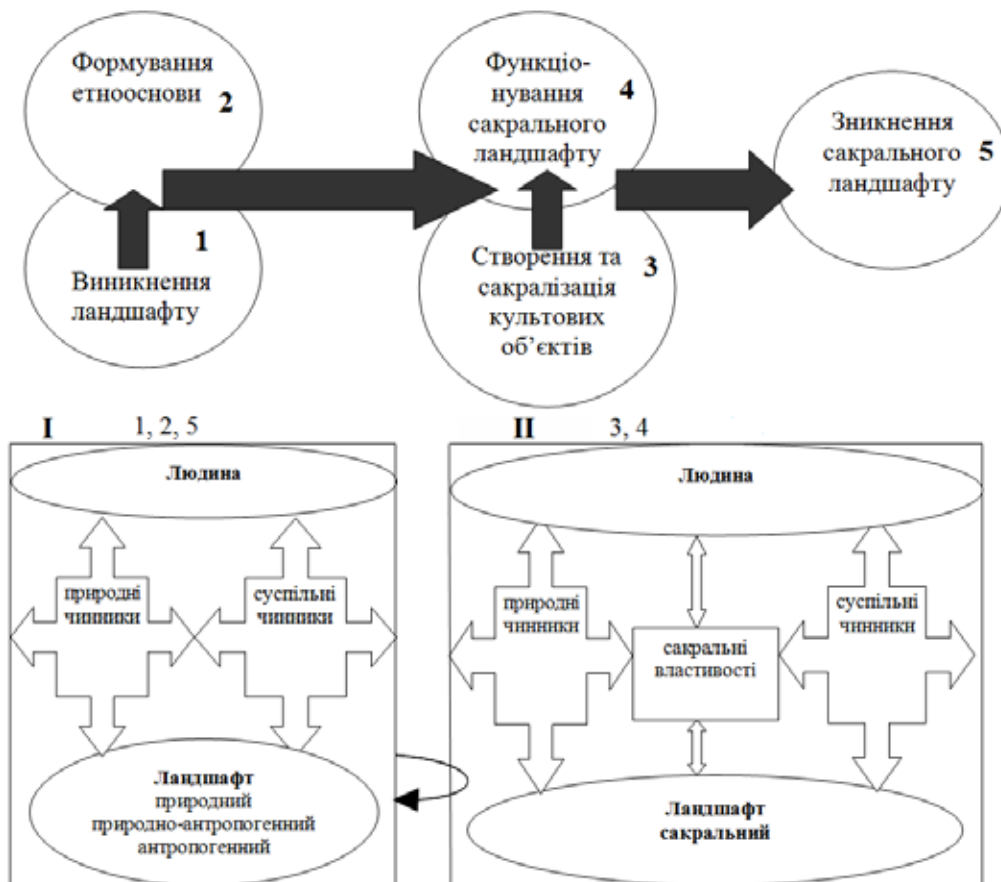

Рис. 1. Структурно-логічна схема еволюції сакрального ландшафту

1–5 – етапи еволюції сакрального ландшафту;

Структурна схема функціонування ландшафту: I – природного, природно-антропогенного, антропогенного ландшафту; II – сакрального

в джерелі, «гучні», або «теплі» камені та інше), так і суспільні (традиції, звичаї, історичні події, сакралізація об'єктів національної культурної спадщини).

Характер еволюційних змін, що виникають у сакральних ландшафтах, залежить від генезису досліджуваних територіальних систем та чинників, що впливають на ці системи та змінюють їх. Міру сакральності тієї чи іншої територіальної системи визначає людина як суб'єкт, що наділяє ландшафт певною інформацією. Проводячи аналіз етапів еволюції сакрального ландшафту, можна констатувати, що кожен етап його розвитку відбувається за безпосередньої участі людини. На думку А. Ісаченка (2006), людина є невіддільною часткою природи, водночас вона протиставлена всій іншій її частині як особистість, здатна мислити, і суб'єкт виробничої діяльності. Вона не підпорядкована ландшафту, як, наприклад, ґрунт або тваринний світ, і її не можна розглядати на одному рівні з природними компонентами ландшафту. Тому доцільно зосередитись на вивченні конкретних форм і механізмів взаємодії людини і ландшафту як двох різноякісних систем.

Питання виникнення сакрального ландшафту орієнтоване на визначення абсолютного моменту його народження. Цей етап характеризується появою нового ландшафту, в межах якого, безперечно, формується духовна надбудова – етнооснова. Формування етнооснови – це складний процес народження комплексу рис, які дозволяють відрізнити одну спільноту від іншої. Безперечно, велику частку етнологічного складника займає духовна, яка слугує базисом для формування у людини ціннісно-святого, тобто сакрального сприйняття територіальної системи (Mishchenko, 2019).

Створення культових об'єктів, або сакралізація об'єктів, є важливим та невіддільним складником еволюції сакрального ландшафту. Цей стан пов'язаний із появою в межах ландшафту культових споруд, сакралізацією водних, геологічних та інших об'єктів. На етапі функціонування досліджувана територіальна система перебуває в оптимальному стані, який характеризується гармонійними зв'язками усіх елементів. Цей процес (як і виникнення) геосистеми пов'язаний з кількісним та якісним збільшенням тотожної множини її підсистем

й окремих елементів. Під час диференціації підсистем та елементів ландшафтної системи посилюються взаємозв'язки між її геокомпонентами, а отже, ускладнюється ландшафтна структура.

На зміну цьому стану приходять конфліктний стан, зумовлений відхиленням деяких параметрів системи від оптимальних значень, що своєю чергу призводить до зникнення сакрального ландшафту або до втрати його сакральних функцій.

У ландшафтознавстві проблема зникнення територіальних систем є недостатньо дослідженою. Цей процес пов'язують із поняттям виникнення нового із старого (концепція інваріанту). Гуманістичні ландшафти можуть зникати із зміною їх значення та «ваги» у «культурному середовищі». Відповідно до принципу безперервності еволюції ландшафтних систем сучасні сакральні ландшафти – це не кінцевий етап їх еволюції, а лише проміжний.

М. Гродзинський (2005) вказував на три шляхи зникнення місць. У першому разі місце врешті решт стає таким самим, як і його оточення, ніби розчиняється у ньому; у другому – місце разом із оточенням перекривається новим фоном; подекуди під час заміщення одне місце трансформується в інше. Сакральний ландшафт є просторовим продовженням функцій сакральних об'єктів у навколишнє середовище: сакральної (духовної) і простороформуєчої (Криворучко, 2018).

Із зникненням власне сакрального об'єкта, який є маркером досліджуваної територіальної системи, зникає і сам сакральний ландшафт. До прикладу – зникнення храмових, тафальних ландшафтів, які поглинаються міською забудовою іншого функціонального призначення (адміністративні, ділові, фінансові, торгівельні, культурно-просвітницькі споруди, елементи транспортної інфраструктури). В межах природних, природно-антропогенних територіальних систем можна навести приклади зникнення водних джерел у результаті їх замулювання, культових гаїв, окремих дерев. Варто зазначити, що низка давніх об'єктів, зокрема, ґрунтові могильники, кургани, менгіри, кромлехи, дольмени, мегалітичні гробниці та інші, можна вважати палеосакральними, оскільки вони були об'єктами поклоніння, культу для певної групи людей у минулому. На сучасному

відтинку розвитку ландшафти, складниками яких є такі об'єкти, виконують не сакральну, а наукову, історико-культурну, ідеологічну, політичну функції. У цьому разі морфологічна структура ландшафту якісно не змінилася, адже зазнали змін лише кількісні показники. За таких змін ландшафтне урочище не зникає, а змінюється його стан, за якого залишається незмінною компонентна структура. Варто зазначити, що нині серед ландшафтних шкіл немає однозначних думок щодо цього питання. Так, наприклад, для прибічників традиційного ландшафтознавства школи М. Солнцева перетворення природної луки на ріллю не зумовлює при цьому зміну фації. Однак представники ландшафтознавчої школи Ф. Мількова вважають, що така зміна є зникненням однієї фації й появою іншої.

Усі процеси, які зумовлюють зникнення сакрального ландшафту, можна поділити на дві категорії: раптові (знесення храмових, тафальних ландшафтів) і сукцесійні (замулювання джерел, відмирання дерев). Крім того, втрата сакральності того чи іншого ландшафту може зумовлюватися соціальними процесами, які відбуваються в межах соціуму на певному етапі його розвитку. У результаті зникнення сакрального ландшафту в межах окремого регіону відбувається втрата його ландшафтного різноманіття, зменшується його естетична, соціальна та наукова привабливість.

Зазвичай у соціофункціональних та перцепційних інтерпретаціях сакрального ландшафту момент його зникнення настає разом із фізичним знищенням того сакрального складника, який є ціннісною для людини чи групи людей. Однак вплив сакрального ландшафту на оточуюче середовище зберігається навіть після його фізичного зникнення. Яскравим прикладом можуть слугувати зниклі тафальні ландшафти, які в умовах функціонування населеного пункту мають суттєвий екологічний вплив на оточуюче середовище. Крім того, сакральний ландшафт може продовжувати своє «життя» у пам'яті етносу, окремої людини чи ландшафту. Так, наприклад, цілюще джерело неподалік с. Будятич Іванівського району Волинської області за радянських часів неодноразово знищували місцеві партійці. Нині джерело відновлено, обладнано криничкою, збудовано каплицю, куди їдуть люди з різних областей

України, навіть із-за кордону. Із набуттям Україною незалежності розпочалися процеси відбудови храмових ландшафтів, що своєю чергою є ознакою оновлення їх селитебних варіантів.

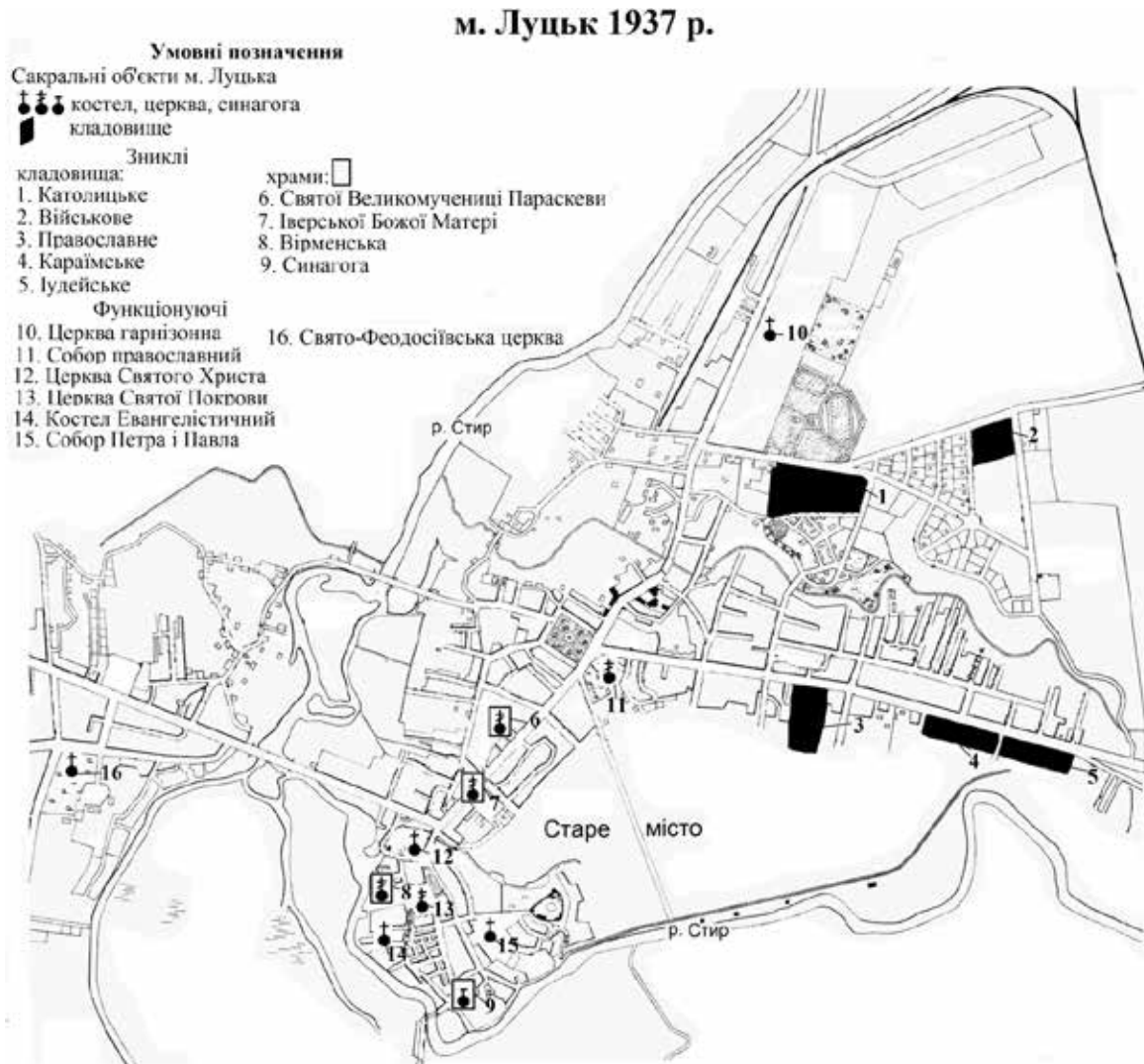
Проблему зникнення сакральних ландшафтів можна продемонструвати на прикладі храмових та тафальних ландшафтів м. Луцька.

Плани Луцька XVIII–XX століття надають правдиву інформацію про наявні на той час сакральні об'єкти, яку доцільно порівняти із наявною на цей час сучасною сакральною топографією міста з метою встановлення якомога повнішої карти розташування священних об'єктів та місць, що дасть можливість зберегти сакральну топографію міста як найважливішу частину його історико-культурної спадщини.

Як бачимо з рис. 2, із 16-ти культових об'єктів, які функціонували у 1937 р. й нанесені на план м. Луцька, 9 втратили своє сакральне значення. Нині усі зниклі сакральні ландшафти мають інше функціональне призначення. Так, наприклад, у Луцьку з 1802 р. функціонувало парафіяльне римо-католицьке кладовище. За час свого функціонування його територія розширювалася від 1,7 га до 5,1 га. У 1976 р. на місці кладовища створено Меморіал Вічної Слави. Під час облаштування меморіального комплексу кам'яні плити були демонтовані, деякі останки були перепоховані у північно-східній частині кладовища, інші – перенесено на кладовища, що по вулиці Рівненській та в с. Гаразджа. Решту поховань було зрівняно із поверхнею ґрунту.

Військовий цвинтар знаходився на північному сході міста, охоплював площу 2,1 га і поділявся на три кластери: євангелістичний (0,4 га), православний (0,8), військовий (0,9) (Державний архів Волинської області, ф. 338, оп. 1, спр. 189). Нині на цьому місці розташована 5 загальноосвітня школа міста.

У межах сучасного центру м. Луцька на проспекті Волі, який після Другої світової війни мав назву «Вулиця 17 вересня», знаходилося 3 кладовища: православне (1,2 га), єврейське (2,5 га), караїмське (0,8) (Державний архів Волинської області. Р-20, Луцький міський відділ комунального господарства, оп. 1, спр. 34, арк. 1–6). У 1940 р. усі ці кладовища були оголошені й переповнені, окрім караїмського, де частина площі була відведена під городи. Нині

Рис. 2. Зниклі та функціонуючі сакральні об'єкти м. Луцька, відображені на плані 1937 р.*

*Примітка: використано картографічну основу та власні назви польської карти 1937 р (Przewodnik po Polsce Związku Polskich Towarzystw Turystycznych. Tom II. Warszawa. 1937)

тут розташований сквер, каскадний будинок, зупинка громадського транспорту. Неподалік від зупинки зберігається закритий склеп із залишками поховання.

Таким чином, усі позначені на плані м. Луцька (1937 р) кладовища нині є зниклими. Серед 11 храмових ландшафтів, відображених на плані, 4 зникли, зокрема, Іверської Божої Матері, Вірменська; каплиця Святої Великомучениці Параскеви була знесена під час реконструкції площі перед кінотеатром Батьківщина; синагога, яка протягом століть виконувала не тільки сакральну, але і релігійну, освітню, оборонну функції, нині певною мірою відновлена і використовується як приміщення спортивного клубу.

За результатами наших напрацювань можна констатувати, що етап функціонування

храмових ландшафтів займає більший часовий проміжок, ніж тафальних, оскільки площі останніх у населених пунктах можуть збільшуватись, проте до певної межі. В Україні сучасні тафальні ландшафти створюються на периферії або за межею населеного пункту, однак у результаті розвитку (еволюції) міста, збільшення його площі, у планувальній структурі вони подекуди займають серединне місце розташування.

Висновки з проведеного дослідження. Основними чинниками еволюції сакрального ландшафту слугують час, а також функціональне призначення, що визначає його інформаційне наповнення.

Протягом еволюції сакрального ландшафту можна виокремити такі етапи: виникнення

ландшафту та формування етнооснови, створення та сакралізація культових об'єктів, функціонування сакрального ландшафту, зникнення сакрального ландшафту.

Із 16-ти культових об'єктів, які функціонували у 1937 р. й нанесені на план м. Луцька, 9 об'єктів втратили своє сакральне значення.

Кожен ландшафт, зокрема і сакральний, має більш-менш чіткі просторові межі. Отже, дослідження провідних підходів щодо визначення меж сакрального ландшафту стане метою наших подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Воловик, В.М. (2013). *Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування*. Вінниця: ТОВ Вінницька міська друкарня [Volovyk, V.M. (2013) *Ethnocultural landscapes: regional structures and nature*. Vinnitsa : LLC Vinnitsa City Printing House (in Ukrainian)].
2. Гродзинський, М.Д. (2005). *Пізнання ландшафту: місце і простір*. (Т. 1). Київ: Київський університет [Grodzinsky, M.D. (2005). *Knowledge of the landscape: place and space*. (Vol. 1). Kyiv : Publishing and Printing Center Kyiv University (in Ukrainian)].
3. Державний архів Волинської області, ф. 338, оп. 1, спр. 189 [State archive of Volyn region, f. 338, op. 1, cf. 189 (in Ukrainian)].
4. Державний архів Волинської області. Р-20, Луцький міський відділ комунального господарства, оп. 1, спр. 34, арк.1-6 [State archive of Volyn region. R-20, Lutsk City Department of Public Utilities, op. 1, sp. 34, sheet 1-6 (in Ukrainian)].
5. Исаченко, А.Г. (2006). *Ландшафтоведение на переходе ко второму столетию своей истории*, Материалы XI Международной ландшафтной конференции. Москва: Географический

факультет МГУ [Isachenko, A.G. (2006). *Landscape science on the transition to the second century of its history*, Materials of the XI International landscape conference. Moscow: Faculty of Geography, MSU (In Russian)].

6. Криворучко, Ю.І. (2018). *Феномен сакрального у розвитку міст та територій (на досвіді України)*. (Автореф. дис. д-ра архітектури). Київський національний університет будівництва та архітектури, Київ [Krivoruchko, Y.I. (2018). *The phenomenon of the sacral in the development of cities and territories (based on the experience of Ukraine)*. (Author's dissertation of Doctor of Architecture). Kyiv National University of Civil Engineering and Architecture, Kyiv (in Ukrainian)].

7. Міщенко, О.В. (2018 а). Сакральний ландшафт: зміст та функції. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Географія*. Вип. 1 (70), 83–88. [Mishchenko, O.V. (2018 а). Sacral Landscape: Contents and Functions. *Visnyk of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. Series Geography* 1 (70), 83–88 (in Ukrainian)] doi.org/10.17721/1728-2721.2018.70.15 (дата звернення: 05.04.2020).

8. Mishchenko, O.V. (2018 b). Classification scheme of sacred landscapes. *European Journal of Geography*, 9 (4), 62–74.

9. Mishchenko, O.V. (2019). Structural organization of sacred landscapes. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, 28 (3), 487–494. (in Ukrainian) doi.org/10.15421/111944 (дата звернення: 05.04.2020).

10. Park, C.C. (1994). *Sacred Worlds*. An introduction to geography and religion. London, New York : Routledge.

11. *Przewodnik po Polsce Związku Polskich Towarzystw Turystycznych*. Tom II. Warszawa. 1937.

Стаття надійшла до редакції 17.04.2020

The article was submitted for publication on 17.04.2020